

**ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԱՄՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ 1919–1920 ԹԹ.
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ**

Լիլիթ Հր. Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Վաշինգտոնի Ազգային արխիվում պահպանվող և 1931–1947 թթ. ԱՄՆ կառավարության՝ առանձին հատորներով պաշտոնապես հրատարակած Պետական դեպարտամենտի դիվանագիտական փաստաթղթերը ուղագրավ և կարևոր նյութ են պարունակում Կիլիկիայի վերաբերյալ: Դրանք լույս են սփռում 1919–1920 թթ. Փարիզի խաղաղության միջազգային վեհաժողովում Կիլիկիայի քաղաքական կարգավիճակի, սահմանների, նրա նկատմամբ մանդատ սահմանելու, երկրամասից անգլիական զորքը դուրս բերելու և Կիլիկիան ու Սիրիան ֆրանսիական զորքով օկուպացնելու հարցերի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ղեկավարների, վեհաժողովում այդ պետությունները ներկայացնող պատվիրակությունների միջև ընթացած բանակցությունների վրա: Հայաստանի առաջին հանրապետության և արևմտահայերի շահերը ներկայացնող հայկական երկու պատվիրակություններն այդ բանակցություններից ակնկալում էին Հայկական հարցի արդարացի լուծում: Հայաստան աշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածում հայկական անկախ պետականության վերականգնման, համաշխարհային պատերազմում Քառյակ միության պարտության պայմաններում Հայկական հարցի արդարացի լուծման հրամայականը ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ժողովրդի համար հանգում էր Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծմանը: Սույն հոդվածում ԱՄՆ պետդեպարտամենտի դիվանագիտական փաստաթղթերի քննությամբ լույս է սփռվում հետևյալ խնդիրների վրա. արդյո՞ք իրատեսական էր հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների՝ ապագա Հայաստանի սահմաններում Կիլիկիան ընդգրկված տեսնելու ակնկալիքը և արդյո՞ք Գլխավոր դաշնակից պետությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի համար առաջնային էին կիլիկիահայերի անվտանգության և երկրամասի ինքնավարության կամ անկախության խնդիրները:

Բանալի բառեր՝ Ադանայի վիլայեթ, Օսմանյան կայսրություն, Փարիզի խաղաղության միջազգային վեհաժողով, Տասի խորհուրդ, Չորսի խորհուրդ, մանդատ, Վուդրո Վիլսոն, Սայրս-Պիկոյի համաձայնագիր, Սևրի պայմանագիր, Հայոց ցեղասպանություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 22.02.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 15.04.2022:

The article was submitted on 22.02.2022 and accepted for publication on 15.04.2022.

Статья поступила 22.02.2022 и была принята к публикации 15.04.2022.

Ինչպես հղել՝ Լիլիթ Հր. Հովհաննիսյան, «Կիլիկիան ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1919–1920 թթ. դիվանագիտական փաստաթղթերում», *Տեղասպանագիրական հանդես* 10, no. 1 (2022), 40–62:

How to cite: Lilit Hr. Hovhannisyanyan, “Cilicia in the documents of USA State Department in 1919–1920,” *T’seghaspanagitakan handes* 10, no. 1 (2022): 40–62.

Как ссылаться: Лилит Гр. Оганисян, “Киликия в документах Государственного департамента США в 1919–1920 гг.,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 1 (2022): 40–62.

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում փոքր ու ճնշված ազգերի քաղաքական իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի հայտարարությունները Անտանտի երկրների քաղաքական օրակարգ էին բերել բռնազավթումների սկզբունքից հրաժարվելու և մեծ տերություններից ճնշված ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը հարգելու անհրաժեշտությունը¹, որով լուրջ հարված էր հասցվել 1915–1916 թթ. Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների մասնատման վերաբերյալ անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերին: Չնայած դրան, Գլխավոր դաշնակից տերությունների փոխհամաձայնությամբ, պարտված Թուրքիային վերաբերող հարցերի քննարկման հիմքում դրվում է 1916 թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում ստորագրված Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը: Ըստ դրա՝ Տյուրոսից մինչև Ալեքսանդրետ ձգվող ծովամերձ շրջանը, Կիլիկիան, Հարավային Հայաստանը գերիշխանության իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային:

Կիլիկիայի հարցի քննարկման ընթացքի վրա անուղղակիորեն ազդող գործոն է դառնում խորհրդայնացած Ռուսաստանի դուրսմղումը աշխարհի հետպատերազմյան կարգավորման գործընթացից, քանի որ դրա հետևանքով Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի իրականացման՝ հայ ժողովրդի հույսերը կկապվեին բացառապես Արևմուտքի հետ, իսկ Կիլիկիայի ճակատագիրը՝ թուրքական հարցի ամբողջական լուծման: Ակնհայտ էր սակայն, որ Կիլիկիայի հարցի լուծման գործում վճռորոշ դերակատարում պիտի ունենային աշխարհաքաղաքական ակտորներ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ն: Թեև վերջինս մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը չեզոքություն էր պահպանում Օսմանյան կայսրության հանդեպ, այնուամենայնիվ հայ ազգային-քաղաքական շրջանակներում գերիշխող էր այն տեսակետը, որ «ԱՄՆ-ը կարող է իր առանձին դիրքի շնորհիվ խոշոր դեր խաղալ թուրքահայկական հարցի վերջնական վճռի խնդրում»² չեզոքացնելով Կիլիկիայի նկատմամբ ֆրանսիական ծրագրերը³:

Կիլիկիան և կիլիկիահայերը հետպատերազմյան շրջանում ԱՄՆ-ի իրականացրած արևելյան քաղաքականության վերաբերյալ պաշտոնական առաջարկներում

Դեռևս 1917–1918 թթ. պետքարտուղար Ռ. Լանսինգի նամակագրությունը Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ դեսպան Ուոլթեր Փեյջի, ԱՄՆ-ում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ռուֆուս Ռեդինգի, Եվրոպայում ԱՄՆ կառավարության հատուկ ներկայացուցիչ Էդվարդ Հաուզի, Դաշնակիցների գերագույն ռազմական խորհրդում ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ-

1 Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 1, գ. 151, թ. 12-13, 20-21:

2 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 1: Նշենք, որ ԱՄՆ-ն Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ չէր հայտարարել. նրանց միջև դիվանագիտական հարաբերությունները խզողը թուրքական կողմն էր: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1917 Supplement 1, The World War* (Washington, D. C.: US Government Printing Office, 1931), 603:

3 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 17-18:

ների՝ ռազմական գնումների և ֆինանսների գծով՝ Օսկար Քրոսբիի և գեներալ Թաս-քեր Բլիսի, Ֆելիքս Սմիթի, Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ-ի գործերի հավատարմատար Իրվին Լոլինի հետ վկայում են, որ ԱՄՆ-ի դիվանագիտական շրջանակներում ոչ թե մարդասիրական, այլ աշխարհաքաղաքական շահերի տեսանկյունից էր կարևորվում Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայերի ֆիզիկական անվտանգության ապահովման խնդիրը: Ընդ որում՝ ամերիկյան կառավարությունը հետևողականորեն խուսափում էր իրեն կաշկանդել որևէ ֆինանսական և ռազմական պարտավորությամբ՝ դա համարելով Մեծ Բրիտանիայի պարտականությունը կամ էլ բարձրացնելով ԱՄՆ-ի ու Անտանտի դաշնակից տերությունների միասնական որոշումների և գործողությունների հարցը: ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը մեկնաբանելիս էլ Պետքարտուղարությունն ընդգծում էր, որ այն հեռու է տարածքային հավակնություններից ու շահադիտական նկատառումներից և առաջնորդվում է միայն մարդասիրական մղումներով⁴: Ցեղասպանության զոհ դարձած, թուրքերի նոր հարձակումներին և բռնություններին ենթակա, քաղցի ու հիվանդությունների ճիրաններում մի կերպ գոյատևող հայերի բեկորներին ԱՄՆ-ի ցուցաբերած օգնությունը նույնպես քողարկվում էր մարդասիրական մղումներով: Այս իմաստով արժանահիշատակ է Հայաստանի և Սիրիայի օգնության ամերիկյան բարեգործական կոմիտեի գործունեությունը, որը 1918 թ. վերջերին ԱՄՆ կառավարության գիտությամբ ու աջակցությամբ պատրաստվում էր հումանիտար ներխուժում իրականացնել Մերձավոր Արևելք⁵: Նաև նշենք, որ, հաշտության վերաբերյալ վիլսոնյան դրույթների հիման վրա, Օսմանյան կայսրության, Հայաստանի ու Կովկասի ապագա վարչաքաղաքական կառուցվածքի և իրավավիճակի վերաբերյալ ԱՄՆ-ում քննարկվում էին տարբեր նախագծեր: Այսպես, Ռ. Լանսինգը նախագահին առաջարկում էր Օսմանյան կայսրությունը Եվրոպայից դուրս մղելուց հետո Կ. Պոլիսը դնել միջազգային պրոտեկտորատի՝ հովանավորության տակ, իսկ Հայաստանը և Սիրիան հանձնել որևէ կամ մի քանի երկրի հովանավորությանը: Իրավացիորեն կանխատեսելով հաշտության բանակցություններում Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի փոխհամաձայնեցված հակազդեցությունը ԱՄՆ-ի առաջարկներին՝ պետքարտուղարը հրահանգում էր ամերիկյան դիվանագետներին՝ Վաշինգտոնի կառավարության արտաքին քաղաքականությունը մեկնաբանելիս շեշտել դրա մարդասիրական և անշահախնդիր բնույթը: Իսկ հանրապետական սենատոր Հենրի Լոջն առաջարկում էր ստեղծել անկախ Հայաստան՝ կազմված «Թուրքահայաստանից» ու «Ռուսահայաստանից», Կիլիկիայից ու իրանական Ադրբեջանի հայաբնակ հյուսիսային մարզերից, որոնց վրա, ամբողջ

4 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State, 1917–1920*. Compiled and transl. by Gayane G. Makhmourian. Ed. V. R. Aglyan (Yerevan: Institute of History of NAS of Armenia, 2020), doc. № 39, 35-36:

5 Այս մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 2, 11-13, փաստ. № 3, 13, փաստ. № 5, 14, փաստ. № 6-7, 14-15, փաստ. № 8, 15-16, փաստ. № 9, 16, փաստ. № 13, 18-19, փաստ. № 18, 22-24, փաստ. № 19, 24, փաստ. № 35, 33, փաստ. № 39, 35-36, տե՛ս նաև Գայանե Մախմուրյան, «Հայաստանն ու Հայկական հարցը ԱՄՆ-ի 1917–1918 թթ. քաղաքականության ոլորտում», *Առաջին աշխարհամարտը և հայ ժողովուրդը (պատմություն և արդիական խնդիրներ)*, միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, խմբ. Արմեն Մարտիյան (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2015), 164-169:

Անդրկովկասի հետ միասին, պետք է տարածվեր ԱՄՆ-ի մանդատը⁶: Այս նախագծերը որոշակիորեն ազդում են Հայաստանի Հանրապետության արևմտամետ արտաքին քաղաքական կողմնորոշման ձևավորման վրա: Վ. Վիլսոնը կարևորում էր պարտված պետությունների գաղութների և նրանց իշխանությանը ենթակա տարածքների իրավական կարգավիճակի ու վարչաքաղաքական կառավարման տարածքների կառավարումը կազմակերպել հովանավոր պետությունների նշանակման միջոցով այնպես, որ հետագայում բացառվեր ենթահովանավորյալ տարածքների զինագրավման հնարավորությունը, հովանավոր պետությունները նպաստեին իրենց հանձնված տարածքների զարգացմանը՝ հանուն բարեկեցության և առանց նրանց բնական ու մարդկային ռեսուրսները շահագործելու հավակնությունների: «Այնտեղ, որտեղ ժողովուրդը և տարածքը զարգացած չեն, հարկ է ապահովել նրանց զարգացումը, որպեսզի երբ ժամանակը գա, նրանք իրենց շահերի ընկալմամբ իրավասու լինեն արտահայտելու իրենց ցանկությունները հարաբերությունների վերջնական ձևի վերաբերյալ, որը, միգուցե, կհանգեցնի մանդատակիր տերության հետ միավորվելու՝ այդ ժողովուրդների ձգտմանը»⁷, – նշում էր Վ. Վիլսոնը:

Կիլիկիան Տասի խորհրդի և Չորսի խորհրդի դիվանագիտական քննարկումներում

1919 թ. հունվարի 29-ին Տասի խորհրդի⁸ սիստին Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջի ներկայացրած մանդատակիր պետությունների վերաբերյալ բանաձևի նախագծում առաջարկվում էր ոչ միայն Գերմանիային զրկել գաղութներից, այլև Թուրքիայից ամբողջությամբ անջատել Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը և Արաբիան: Ընդ որում՝ շեշտվում էր, որ պատերազմի ընթացքում թուրքերը սարսափելի կոտորածների էին ենթարկել հայերին և թուրքահպատակ այլ քրիստոնյա ժողովուրդների⁹: Նախկինում օսմանյան տիրապետությանը ենթակա տարածքներում պիտի սահմանվեր որևէ հզոր պետության մանդատը կամ խնամակալությունը: Մանդատը պիտի տրվեր բոլոր դաշնակից տերությունների համատեղ որոշմամբ՝ քվեարկությամբ¹⁰: Միաժամանակ, բարձրաձայնելով Օսմանյան կայսրությունից, Կովկասից և Ռուսաստանի հարավարևելյան մասից բրիտանական զինագրավող զորքի շուտափույթ դուրսբերման իր կարինետի որոշման ու տարածաշրջանում խաղաղություն, անվտանգություն և կայուն զարգացում ապահովելու ծախսատար ու ժամանակատար խնդիրների լուծման հոգսը ԱՄՆ-ին հանձնելու անհրաժեշտության մասին՝ Դ. Լլոյդ Ջորջն առա-

6 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 39, 35-36; Գալուստ Գալոյան, *Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ.* (Երևան, «Գիտություն», 1999), 57-59:

7 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 52, 44.

8 Փարիզի հաշտության վեհաժողովի առաջին ղեկավար մարմինը: Գործել է վեհաժողովի աշխատանքի առաջին մեկնկես ամսվա ընթացքում: Նրանում ընդգրկված են եղել ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարները և արտաքին գործերի նախարարները:

9 Նույն տեղում, փաստ. № 56, 51-52:

10 Նույն տեղում, փաստ. № 52, 44:

ջարկում էր, որ հենց ԱՄՆ-ն վերցնել այդ տարածքների մանդատը¹¹: Ընդ որում՝ նա կարևորում էր, որ մանդատակիր պետությունը կամ պետությունները որոշված լինեին նախքան հաշտության պայմանագրի կնքումն Օսմանյան կայսրության հետ¹²: Սա հրաշալի հնարավորություն էր Վ. Վիլսոնի համար, կշռադատված դիվանագիտական քայլերով և առանց վտանգելու բրիտանա-ամերիկյան հարաբերությունները, գրավելու այն դիրքերը, որոնք պատրաստվում էր թողնել Մեծ Բրիտանիան տարածաշրջանում: Հունվարի 30-ին Վ. Վիլսոնը պահանջում է ընդունել մանդատակիր համակարգ Օսմանյան կայսրության բոլոր գավթված տարածքների և գերմանական գաղութների համար¹³: Հաջորդ օրը վեհաժողովի Տասի խորհուրդն ընդունում է բրիտանական պատվիրակության վերոնշյալ բանաձևի նախագիծը¹⁴: Ավելին՝ վեհաժողովում առաջին անգամ պաշտոնապես դրվում է Հայաստանի, Սիրիայի, Միջագետքի, Պաղեստինի և Արաբիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի՝ որպես մանդատակիր պատրաստակամության հարցը: Վ. Վիլսոնը դրան տալիս է դիվանագիտական պատասխան. «Որ չափով չպետք է խուսափեմ հոգսից, որ Միացյալ Նահանգները չստանա որևէ առավելություն այս պատերազմից, նույն չափով էլ չեմ հոգալու, որ նա խուսափի որևէ բեռից կամ պարտքից: Թեև դժվար է գտնել ինչ-որ բան, որ այնքան անցանկալի լինի ընդունվելու Միացյալ Նահանգների ժողովրդի կողմից, որքան ռազմական պատասխանատվությունն է Ասիայում»¹⁵: Նախագահն ակնարկում էր, որ բացառություն կարելի է անել միայն Հայաստանի համար, սակայն հրաժարվում տրամադրել գի-

11 Նույն տեղում, փաստ. № 55, 50-51, № 57, 53-54: 1917 թ. վերջերից Անտանտի և նրան դաշնակից պետությունների «մեծ քաղաքական խաղում» առանցքային էր դարձել տարածքային հարցերը փոխկապվածությամբ լուծելը: Այսպես, Մեծ Բրիտանիան բարձրացնում է 1915–1916 թթ. անգլո-ֆրանսուսական գաղտնի համաձայնագրերը վերանայելու հարցը՝ ակնկալելով ստանալ նախառատ Մոտուլը: Եվ քանի որ դաշնակիցները չէին շտապում հստակ արձագանքել դրան, Դ. Լոյդ Ջորջը հայտարարում է բրիտանական զորքն Օսմանյան կայսրությունից դուրս բերելու և Կովկասն Իտալիային զիջելու Մեծ Բրիտանիայի պատրաստակամության մասին: Միայն Մերձավոր Արևելքում միայնակ մնալու տխուր հեռանկարը ստիպում է Ֆրանսիային համաձայնել Մոտուլի զիջմանը Մեծ Բրիտանիային: Այնուհետև անգլիական դիվանագիտությունը կենտրոնանում է ֆրանսիացիներին Սիրիայից դուրս մղելու խնդրի վրա՝ քաջատեղյակ լինելով Սիրիայի և ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքի մանդատը ստանալու ԱՄՆ-ի հավակնություններին: Մեծ Բրիտանիայի համար կարևոր էր նաև, որ Վ. Վիլսոնը վիճարկում էր Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի իրավունքները հարգելու անհրաժեշտությունը՝ միաժամանակ նշելով, որ Միացյալ Նահանգները շահագրգռված է ստանալ այդ տարածքի մանդատը:

12 Նույն տեղում, փաստ. № 58, 57-58, փաստ. № 92, 92-93, փաստ. № 97, 99, փաստ. № 147, 153:

13 Նույն տեղում, փաստ. № 57, 54-55:

14 Նույն տեղում, փաստ. № 58, 56-59:

15 Նույն տեղում, փաստ. № 58, 58-59: Ըստ 1919 թ. հունիսի 22-ին մի խումբ ամերիկյան պետական գործիչների՝ ԱՄՆ նախագահին ուղղված, ապա հունիսի 28-ին պետքարտուղարի օգնական Վիլյամ Ֆիլիփսի միջոցով Փարիզում գործող խաղաղության ամերիկյան պատվիրակությանն ուղարկված համատեղ գրության՝ ամերիկյան հասարակությունը շահագրգռված էր հայ ժողովրդի բարօրությամբ և ակնկալում էր Հայաստանի անկախության վերականգնումը՝ որպես պարտադիր և սրբազան պարտք: Այդ նպատակի իրագործման համար առաջարկվում էր, առանց սպասելու հաշտության պայմանագրի կնքմանը, Հայաստան ուղարկել կյոթական և ռազմական օգնություն, որպեսզի հայերը կարողանային թուրքերից ազատագրել այն բոլոր հայկական տարածքները, որոնք նշված էին Միացյալ և Անկախ Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության հուշագրում: Այս մասին տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 132, 139-140:

նագրավող ուժեր՝ շեշտելով, որ ԱՄՆ-ն չի եղել պատերազմի մեջ Թուրքիայի դեմ¹⁶:

Ակտիվորեն քննարկվում էր նաև հայկական անկախ պետության ապագա սահմանների հարցը: Տասի խորհրդի փետրվարի 4-ի նիստում Հունաստանի վարչապետ Էլևտերիոս Կիրիակոս Վենիզելոսը, պատասխանելով այդ հարցին, նշում է, որ հայկական պետությունը պետք է ընդգրկի հայկական վեց վիլայեթները ռուսական Հայաստանի, Տրապիզոնի և Ադանայի վիլայեթների հետ միասին: Իսկ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Արթուր Բալֆուրը, հիմք ընդունելով փաստացի իրավիճակը, փետրվարի 13-ի նիստում շեշտում է, որ Հայաստանի տարածքում մահմեդականների համեմատ փոքրաթիվ լինելու հանգամանքով պայմանավորված, հայերի ինքնորոշումը հավանաբար չի հանգեցնի հայկական փոքրամասնության կյանքի պայմանների բարելավմանը: Դրան ի պատասխան՝ ամերիկացի միսիոներ, դոկտոր Հովարդ Բլիսը նկատում է, որ գաղութային տիրապետությունից ազատագրված յուրաքանչյուր ժողովրդի նկատմամբ հաղթանակած տերությունների մշակած կառավարման մեթոդը պետք է ընտրվի տվյալ ժողովրդի պատմական, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակին և առանձնահատկություններին համապատասխան՝ ապահովելով առավելագույն արդարություն շահագրգիռ ժողովուրդների համար¹⁷:

Մարտի 20-ին հաշտության վեհաժողովի Չորսի խորհրդի¹⁸ նիստում Վ. Վիլսոնն ակնարկում է Հայաստանի արևմտյան և արևելյան հատվածների նկատմամբ միասնական մանդատ սահմանելու նախընտրելիության մասին՝ դա հիմնավորելով 1915–1916 թթ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերից Ռուսաստանի հրաժարմամբ, հետևաբար Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի նկատմամբ նրա շահերի ու հետաքրքրությունների իրավական հիմքի վերացմամբ, Արևելյան Հայաստանի նկատմամբ ռուսական ազդեցության կորստով և ամբողջ Հայաստանի բնակչության ցանկությունը հաշվի առնելու, այդ երկրի ու նրա բնակչության տնտեսական, սոցիալական, հասարակական-քաղաքական զարգացման աստիճանին համապատասխան մանդատ սահմանելու անհրաժեշտությամբ¹⁹: Այս, որպես ուշագրավ լրացում, ԱՄՆ նախագահն ակնարկում է նաև Կիլիկիայի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի և Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրության բոլոր տարածքների նկատմամբ միասնական մանդատ սահմանելու կարևորության ու նպատակահարմարության մասին՝ մատնանշելով այդ տարածքների զարգացման խնդիրների շաղկապվածությունը, բնակչության զարգացման աստիճանը, ցանկությունները: Վ. Վիլսոնը վճռական էր, որ Հայաս-

16 Նույն տեղում, փաստ. № 57, 54, փաստ. № 58, 57, փաստ. № 92, 93-94:

17 Նույն տեղում, փաստ. № 63, 65-66:

18 1919 թ. մարտին փոխարինել է Տասի խորհրդին: Չորսի խորհուրդը Փարիզի հաշտության վեհաժողովի առավել կարևոր հարցերը քննարկող և դրանց վերաբերյալ իրավական որոշումներ կայացնող ղեկավար մարմին էր, որի կազմում էին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ղեկավարները:

19 Նախկին Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքի նկատմամբ միասնական մանդատի գաղափարին կողմնակից էին Մ. Բրիստոլը, Հ. Մորգենթաուն, Կ. Դոջը և Կ. Գեյթսը: Ամերիկյան հովանավորության ներքո անկախ Հայաստանի ստեղծման կողմնակիցներ էին Ջ. Բարթոնը, Մ. Գրաֆֆամը, Վ. Պիտը, Ջ. Ուայթը և Ու. Ջ. Սմիթը: Махмуриян Гаянэ, *Армения в политике США 1917–1923 гг.*, ред. А. В. Гамбарян (Ереван: Ин-т истории НАН Армении, 2018), 75:

տանը և Կիլիկիան պետք է ամբողջությամբ անջատվեն Թուրքիայից՝ դարեր ի վեր «հպատակ ժողովուրդների վատ կառավարման, նաև վերջին տարիներին հայերի ու այլ ժողովուրդների սարսափելի կոտորածի պատճառով»²⁰: Նա շեշտում է, որ Կիլիկիան Հայաստանի մանդատի մեջ ներառելու նպատակը Հայաստանը Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարավորությամբ ապահովելն է: Դա, ըստ Ա. Ահարոնյանի, նշանակում էր, որ Կիլիկիայի միացումը Հայաստանին դիտվում էր որպես վերջինիս մանդատը վերցնելու ամերիկյան նախապայման²¹: Ըստ Վ. Վիլսոնի՝ եթե Հայաստանի հարավային մասում ու Կիլիկիայում լիներ մի մանդատակիր պետություն, իսկ հյուսիսում՝ մեկ այլ, ապա կառաջանար բախումների մեծ վտանգ, քանի որ «անհանգստություն առաջացնող» բնակչությունը հարավում էր²²: ԱՄՆ նախագահը նախնատաց նկատի ուներ Արևմտյան Հայաստանի հարավում և Կիլիկիայում մեծամասնություն կազմող մահմեդականներին, որոնք, օգտվելով տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի միջև առկա առևտրատնտեսական հակասություններից, կարող էին ընդդիմանալ մանդատային կառավարմանը: Հնարավոր է, որ նա նկատի ուներ նաև մահմեդականների սաստկացող բռնաճշումները քրիստոնյաների, մասնավորապես կիլիկիահայերի նկատմամբ, որոնք, ֆրանսիական կառավարությունից ստանալով Կիլիկիային ինքնավարություն կամ անկախություն տալու խոստում, ծանրակշիռ ներդրում էին ունեցել Առաջին աշխարհամարտի սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում ֆրանսիական զորքի հաղթանակն ապահովելու գործում, իսկ պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո վերադառնում էին երկրամաս՝ այն վերականգնելու, շենացնելու, ինքնավարություն կամ անկախություն ստանալու հույսով: Այդ է վկայում 1919 թ. ապրիլի 6-ին Ա. Ահարոնյանի՝ Փարիզի վեհաժողովի քարտուղարությանն ուղարկած հուշագիրը, որում նշված էր Կիլիկիայում 150 հազ. հայ տարագիրների համախմբման և, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի, նրա տնտեսական դրության բարենպաստ լինելու մասին: Փաստաթղթում նաև նկարագրված էր քաղաքական ծանր դրությունը Կիլիկիայում: Ըստ հայկական պատվիրակության ղեկավարի՝ Պաղեստինում մարտնչած ֆրանսիական հինգհազարանոց Հայկական լեգեոնի տեղակայումը երկրամասում «վախեցրել էր» թուրքերին: Նրանք սպառնում էին վրեժխնդիր լինել հայերից²³:

Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոն և Դ. Լլոյդ Ջորջը պաշտպանում են Վ. Վիլսոնի տեսակետը, նաև մանդատների հարցը տեղում համապարփակ ուսումնասիրելու նպատակով Մերձավոր Արևելք ու Անդրկովկաս առաքելություն ուղարկելու վերաբերյալ նրա առաջարկը²⁴: Հայաստանի մանդատի խնդիրը գործնական և շահադիտական տեսանկյունից դիտարկող՝ Օգնության ամերիկյան վարչության ղեկավար Հերբերտ Հովերի պնդմամբ ևս՝ ամերիկյան մանդատը Հայաստանով սահմանափակելը սխալ էր՝ հաշվի առնելով այդ երկրի ավերված ու քայքայված վիճակը,

20 Նույն տեղում, 76:

21 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 51, թ. 6:

22 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 76, 77-78.

23 Махмуриян, *Армения в политике США 1917–1923 гг.*, 78.

24 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 76, 77-80, № 92, 91-92.

մանավանդ որ Հայաստանը պաշտպանելու և վերականգնելու համար ԱՄՆ-ից պահանջվելու էին 100 մլն ամերիկյան դոլար, ամենաքիչը 50–100 հազ. զինվոր և երկար տարիների ծանր աշխատանք²⁵: Իսկ Ռ. Լանսինգը միջազգային հարաբերությունների հետպատերազմյան համակարգում զարգացած Հայաստան ունենալու համար առաջարկում էր հանգամանորեն քննարկել նրա սահմանների հարցը, ինչպես նաև նկատի առնել Կիլիկիայում, Կ.Պոլսում և այլ շրջաններում 20 հազ. պատրաստված կամավորականներին, որոնք կարճաժամկետ վերապատրաստմամբ կարող էին համալրել ՀՀ զինված ուժերը²⁶:

1919 թ. մայիսի 14-ին Չորսի խորհրդի նիստում ԱՄՆ նախագահն իր պետության անունից և Մենստի պարտադիր համաձայնության պայմանով ընդունում է Կ.Պոլսի, սևծովյան նեղուցների և Հայաստանի մանդատը:

Հայաստանի սահմանները համաձայնեցվելու էին ամերիկյան, բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական պատվիրակությունների միջև և միասնական պայմանավորվածության դեպքում ընդունվելու էին առանց դաշնակից Գերագույն խորհրդին դիմելու: Թուրքիայի մանդատը բաժանվելու էր Հունաստանի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի միջև²⁷:

Հայաստանի սկստմամբ ամերիկյան մանդատի հարցը քննարկվում է նաև Չորսի խորհրդի 1919 թ. մայիսի 17-ի և 21-ի նիստերում²⁸: Ներկայացնելով բրիտանական պատվիրակության պաշտոնական տեսակետը Անատոլիայի մանդատի վերաբերյալ՝ Դ. Լյոյդ Ջորջը շեշտում է, որ այսուհետև անթույլատրելի է հայերի, հույների և արաբների վրա թուրքերի գերիշխանությունը: Նա առաջարկում է միայն այն տարածքների կառավարումը թուրքերին թողնել, որտեղ նրանք մեծամասնություն էին կազմում, իսկ Հայաստանի և Կիլիկիայի համար սահմանել միասնական մանդատ՝ այն հանձնելով մեկ կամ մի քանի պետության: Մեծ Բրիտանիայի վարչապետը շեշտում է, որ բրիտանական պատվիրակության համար նախընտրելի է Կ.Պոլսում և սևծովյան նեղուցներում, Անատոլիայում, Կիլիկիայում և Հայաստանում՝ ներառյալ կովկասյան տարածաշրջանը, ԱՄՆ-ի միասնական մանդատի իրագործումը: Նա առաջարկում էր, որ Ֆրանսիային հանձնվեր Սիրիայի, իսկ Մեծ Բրիտանիային՝ Միջագետքի և Պաղեստինի ժամանակավոր մանդատը: Եթե ԱՄՆ-ն Անատոլիայի մանդատը չվերցնե, այդ տարածաշրջանը ենթարկվելու էր թուրքական սուլթանի գերիշխանությանը՝ առանց մանդատակրի: Բրիտանական պատվիրակության դիրքորոշումը ձևակերպվում է «Թուրքական կայսրությունում կարգավորման ուրվագիծ» խորագրով հուշագրում, որը Դ. Լյոյդ Ջորջը մայիսի 21-ին ներկայացնում է Չորսի խորհրդին²⁹: Հերբերտ Հուվերը դեմ էր նախկին Օսմանյան կայսրության ոչ թուրքական տարածքներից միայն Հայաստանի հանձնմանը ԱՄՆ-ի հովանավորությանը: Հայաստանի մանդատի հետ կապված ծախսերն ու դժվարությունները հատուցված տեսնելու համար նա ցանկալի

25 Նույն տեղում, փաստ. № 135, 142:

26 Նույն տեղում, փաստ. № 146, 152-153, Махмурян, *Армения в политике США*, 121:

27 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 99-100, 103-104.

28 Նույն տեղում, փաստ. № 105, 107-110, փաստ. № 108, 112-118:

29 Նույն տեղում, փաստ. № 109, 118-119:

էր համարում, որ ԱՄՆ-ին տրվէր նաև Միջագետքի մանդատը, բայց, հաշվի առնելով Մեծ Բրիտանիայի շահերն այդ տարածքում, առաջարկում էր, որ Հայաստանի մանդատը վերցնէր Միջագետքի մանդատը ստացած պետությունը³⁰: Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջանակներում դեմ չէին ԱՄՆ-ի ազդեցությանը Կիլիկիայի մի մասում, սակայն անընդունելի էին համարում նրա ներկայությունն Անատոլիայում և, որպես դրա հետևանք, Բոսֆորից մինչև Կովկաս ձգվող ընդարձակ տարածքում մեկ պետության միասնական մանդատի հաստատումը: Պատահական չէ, որ 1919 թ. մայիսի 21-ին Կիլիկիայից հրաժարվելու պատրաստակամություն հայտնած Ֆրանսիայի վարչապետը մայիսի 31-ին հայտնում է այնտեղ զորք ուղարկելու մտադրության մասին՝ վկայաբերելով վիլսոնյան «14 կետերից» 12-րդը, որով նախատեսվում էր Կիլիկիայի ինքնավարությունը³¹: Կիլիկիայի հարցում Ֆրանսիայի դիրքորոշումն աստիճանաբար կոշտանում էր: Ուշագրավ է, որ Վ. Վիլսոնի ծրագրերում սեծովյան նեղուցներին տրվող համեմատաբար փոքր նշանակությունը վկայում էր դրանց գլխավոր մրցակից Կիլիկիայի տրանսպորտային դերի ընդլայնման մասին³²:

Այսպիսով, քննարկվում էր մանդատի երկու տարբերակ: Դրանցից մեկով նախատեսվում էր Անատոլիայի և Կ.Պոլսի մանդատը հանձնել որևէ պետության, իսկ Հայաստանինը, Միջագետքինն ու Սիրիայինը՝ մեկ այլ պետության: Մյուս տարբերակով առաջարկվում էր ԱՄՆ-ին հանձնել կամ Հայաստանի, Միջագետքի, Սիրիայի ու Կիլիկիայի մանդատը, կամ Արևմտյան Հայաստանինը՝ սեծովյան նեղուցներով հանդերձ, և ըստ հնարավորության, Արևելյան Հայաստանինն ու ողջ Կովկասինը ևս՝ «մինչև Ռուսաստանում կարգուկանոնի հաստատումը»: ԱՄՆ-ն և Անտանտի պետությունները, օգտվելով Կովկասում, Անդրկովկասում, Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ազդեցության էական նվազումից, այդ տարածքները՝ Կիլիկիայով հանդերձ, դիտարկում էին որպես մեկ ընդհանուր տարածաշրջան, որտեղ ձգտում էին ունենալ ֆինանսատնտեսական իրավունքներ և արտոնություններ՝ առանց տեղի ժողովուրդների անվտանգությունն ու խաղաղ գոյակցությունն ապահովելու իրական, միևնույն ժամանակ ծախսատար և ժամանակատար պարտավորության:

Կիլիկիայի հարցը Քինգ-Քրեյնի և Ջ. Հարբորդի ամերիկյան պատվիրակությունների զեկուցագրերում

Կիլիկիայի հարցում ամերիկյան իշխանությունների դիրքորոշման աստիճանական զարգացումն արտացոլվում էր նաև Թուրքիայում ԱՄՆ լիազորներ Չարլզ Քրեյնի և Հենրի Քինգի՝ 1919 թ. օգոստոսի 28-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովին և Վ. Վիլսոնին ներկայացրած զեկուցագրում³³, ապա Ջ. Հարբորդի գլխավորած ռազմա-

30 Նույն տեղում, փաստ. № 135, 141-142:

31 Махмуриян, Армения в политике США, 90, 123.

32 Նույն տեղում, 102:

33 Չեկուցագրի՝ Հայաստանին վերաբերող հատվածի բովանդակությունն ամբողջությամբ տե՛ս *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. XII* (Washington, D. C.: US Government Printing Office, 1947), 802-848; *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 199, 200-217:

կան առաքելության՝ հոկտեմբերի 16-ին պետդեպարտամենտին, այնուհետև Մենատին ներկայացրած զեկուցագրում³⁴, որոնցով ձևավորվում է Կ.Պոլսից և Անատոլիայից մինչև Արևմտյան Հայաստան ու Անդրկովկաս ամերիկյան միասնական մանդատի վերաբերյալ նախագահ Վ. Վիլսոնի նախագիծը:

Չ. Քրեյնի ու Հ. Քինգի, այնուհետև Զ. Հարբորդի առաքելությունների նպատակը Արևմտյան Հայաստանին անկախություն տալու և հայկական պետության սահմանների, Կիլիկիան ամերիկյան մանդատի մեջ ընդգրկելու և Կ.Պոլսի, սևծովյան նեղուցների հարցերը միասնական մանդատի տեսանկյունից տեղում ուսումնասիրելն ու դրանց վերաբերյալ գործնական լուծումներ առաջարկելն էր: ԱՄՆ պետդեպարտամենտի փաստաթղթերը վկայում են, որ երկու ամերիկյան առաքելությունների գործունեությունն էլ համընկնում է տարածաշրջանից բրիտանական զորքի դուրսբերման՝ օգոստոսի 15-ին Բաթում նավահանգստում սկսված գործողությանը, որի հետևանքով միջազգային դիվանագիտական շրջանակներում աճել էին մի կողմից անհանգստությունը հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության և հայկական պետականության պահպանման հարցերում, իսկ մյուս կողմից՝ տարակուսանքը, որ անգամ ստեղծված պայմաններում ամերիկյան կառավարությունը հրաժարվում էր զորք հատկացնել՝ հայ ժողովրդին «թուրքերի, վրացիների, թաթարների և պարսիկների համատեղ հարձակման» վտանգից պաշտպանելու նպատակով³⁵: Ըստ պետքարտուղարի տեղակալ Ֆրենք Լայոն Փոլքի և Մեծ Բրիտանիայում ԱՄՆ դեսպան Ջոն Վիլյամ Դեյվիսի՝ վաշինգտոնյան կառավարությունը չէր կարող զորք ուղարկել մի երկիր, որի դեմ ԱՄՆ-ն պատերազմի մեջ չէր գտնվում: Ուստի, Հայաստանին օգնելու միակ տարբերակը, նրա համոզմամբ, այն էր, որ Վ. Վիլսոնը Կոնգրեսում Հայաստանի մանդատի հարցը բարձրաձայներ՝ տարածաշրջանում ամերիկյան առաքելությունների ուսումնասիրությունների արդյունքների հիման վրա³⁶: Ըստ այդմ՝ Հ. Քինգը և Չ. Քրեյնը անհրաժեշտ էին համարում թուրքական կայսրությունից Արևմտյան Հայաստանի անջատումը և հայկական պետության ստեղծումը՝ դա համարելով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար օսմանյան պետությանը քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու միջոց: Իրենց զեկուցագրի IV բաժնում, որը վերնագրված էր «Կիլիկիա», նրանք նաև շեշտում էին հայերի ցանկությունը՝ «միավորել Կիլիկիան Հայաստանին՝ ամերիկյան մանդատի ներքո»³⁷: Բայց ելնելով այն իրողությունից, որ 1894–1896, 1908–1909 և 1915–1916 թթ. «սարսափելի կոտորածներից» հետո այդ տարածքում հայերը փոքրամասնություն էին կազմում թուրք և քուրդ վերաբնակիչների համեմատ, անհնար էր համարվում ծովից ծով անկախ Հայաստանի ստեղծումը: Դա,

34 ՀԱԱ, ֆ. 450, ց. 2, գ. 6ա, թ. 1-40: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. II* (Washington, D. C.: US Government Printing Office, 1934), 841-874. Զ. Հարբորդի առաքելության զեկուցագիրը 1919 և 1920 թթ. տպագրվել է Վաշինգտոնում՝ “Report of the American Military Mission to Armenia” վերնագրով: Տե՛ս *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 255, 305-339:

35 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 187-191: *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 173, 177, № 174, 178-179, № 175, 180-182, № 178, 184:

36 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 175, 183, № 179, 185.

37 Նույն տեղում, փաստ. № 199, 200:

ըստ ամերիկյան գործիչների, կնշանակելը հայ փոքրամասնության տիրապետություն այլ ժողովուրդների մեծամասնության նկատմամբ, ինչը կառաջացնել վերջիններիս ընդդիմությունը՝ հայերին դնելով անապահով ու անպաշտպան դրության մեջ: Ըստ նրանց՝ հայերը չունենին անհրաժեշտ ներուժ՝ ապահովելու ընդարձակ անկախ պետության կենսունակությունը³⁸: Հ. Քինգը և Չ. Քրեյնն առաջարկում էին հայկական պետությունը ստեղծել այն տարածքում, որտեղ երաշխավորված լինել հայերի ազատությունը թուրքերի գերիշխանությունից: Ըստ նրանց՝ այդ նախադրյալն ապահովում էին Հայաստանի Հանրապետությունը և համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուսների զինագրաված արևմտահայկական տարածքը՝ ելքով դեպի Սև ծով: Ըստ ամերիկյան առաքելության անդամների՝ այդ տարածքն այնքան մեծ չէր, որ հայերը չկարողանային զինագրավել և պահել, բացի այդ՝ չափավոր սահմաններում Հայաստանն արագ կվերականգնվեր որպես կենսունակ պետություն: Հայերը պետք է կենտրոնանային նշված տարածքում, իսկ մահմեդական բնակչությունն այնտեղից աստիճանաբար դուրս բերվեր: Չափավոր, այսինքն՝ «պատմական Հայաստանի» սահմաններում հայկական պետության ստեղծման դեմ թուրքերն ու քրդերն այլևս չէին կարող բողոքել: Բացի այդ՝ նշված տարածքից թուրքերի ու քրդերի արտագաղթն ավելի հեշտորեն կիրագործվեր, քան շատ ավելի ընդարձակ տարածքից: Չափավոր տարածքում հայերը կարճ ժամանակում կարող էին մեծամասնություն կազմել և հասնել ինքնակառավարման, իսկ երկրի մանդատային կառավարմանը նրանց մասնակցությունը կկրճատեր դրա ժամկետը: Միևնույն ժամանակ, չափավոր տարածքում միատարր հայ բնակչությամբ ազգային պետության ստեղծումով «կվերանար ընդարձակ տարածքով Մեծ Հայաստան ստեղծելու՝ հայերի հնարավորությունների վտանգը», ինչն անհանգստացնում էր թե՛ մեծ տերությունների, թե՛ Թուրքիայի ղեկավարներին, նաև քիչ կլինեին մանդատակիր պետությունից ակնկալվող ռազմական և ֆինանսական ծախսերը: Մանդատակիր պետության վերահսկողությունը շարունակվելու էր այնքան ժամանակ, մինչև հայերը կազմեին բացարձակ մեծամասնություն Հայաստանի սահմաններում և պատրաստ լինեին ինքնակառավարման ու ինքնապաշտպանության: Հայաստանը պետք է զարգանար որպես բուֆերային պետություն թուրքերով և արաբներով բնակեցված շրջանների միջև³⁹: Հակառակ դեպքում «հայերը կանգնած են չափից շատը վերցնելու և ամեն ինչ կորցնելու իրական վտանգի առջև»⁴⁰, – նշված էր Հ. Քինգի և Չ. Քրեյնի զեկուցագրում: Կիլիկիան, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության հազիվ 25 %-ը, Հայաստանի մանդատի մեջ կարող էր ընդգրկվել միայն այն դեպքում, եթե մեծ տերություններին չհաջողվեր Անատոլիայում հիմնել միատարր և զարգացող պետություն⁴¹: Հ. Քինգի և Չ. Քրեյնի կարծիքով՝ եվրոպացիները զիջումների չէին գնա Կիլիկիայում: Միևնույն ժամանակ նրանք իրատեսական չէին համարում ԱՄՆ-ի հավակնությունները Կիլիկիայի նկատմամբ: Ուստի առաջարկվում էր երկրա-

38 Նույն տեղում, փաստ. № 199, 204-205:

39 Նույն տեղում, փաստ. № 199, 207-209:

40 Նույն տեղում, փաստ. № 199, 209:

41 Գայանե Մախմուրյանի կարծիքով՝ Հ. Քինգի և Չ. Քրեյնի զեկուցագրում արևմտահայերի թիվն արհեստականորեն նվազեցված է: Махмурия, *Армения в политике США*, 90, 135-136:

մասը թողնել թուրքերի տիրապետության տակ, ամերիկյան միասնական մանդատը կենտրոնացնել Հայաստանում, Անատոլիայում և Կ.Պոլսում կամ այդ տարածքներից յուրաքանչյուրի համար սահմանել երեք առանձին մանդատ ու դրանք հանձնել մեկ պետության: Այդպիսով Կիլիկիան կորցնում էր կարևորությունը որպես Փոքր Ասիա ներթափանցելու ուղի. նախապատվությունը տրվում էր Բոսֆորին: Ի վերջո Հ. Քինգը և Չ. Քրեյնը կանգ են առնում հետևյալ տարբերակի վրա՝ սահմանել մեկ ընդհանուր մանդատ ողջ Փոքր Ասիայի համար՝ առանց Միջագետքի և Սիրիայի՝ նրանում ներառելով Հայաստանի և Կ.Պոլսի մանդատները: Այդ երեք մանդատներից ամենաձանրը համարվում էր Հայաստանինը, քանի որ հայկական պետությունը ստեղծվելու էր հիմքից՝ միավորելով տևական ժամանակ երկու տարբեր պետությունների կազմում գոյատևած հայկական տարածքները: Դա հնարավոր էր իրար շաղկապված մի քանի նախադրյալների առկայության դեպքում: Մասնավորապես՝ թուրքերը գործնականորեն պիտի ընդունեին միասնական մանդատի գաղափարը, թուրքական պետությունը պետք է հրաժարվեր Հայաստանի նկատմամբ տարածքային հավակնություններից, նպաստեր հայերի հայրենադարձությանը, հոգար, որ հայերը նյութական հատուցում ստանային 1915–1916 թթ. տեղահանության, բռնագաղթի և զանգվածային կոտորածների հետևանքով ունեցած վնասների համար: Բացի այդ՝ Ռուսաստանն էլ պետք է հրաժարվեր Արևելյան Հայաստանից, իսկ ԱՄՆ-ի դաշնակից պետություններն ըստ ամենայնի աջակցեին նրան: Այս նախադրյալների բացակայության դեպքում ԱՄՆ-ն պետք է հրաժարվեր Փոքր Ասիայի մանդատից⁴²:

Այսպիսով, Հ. Քինգը և Չ. Քրեյնը թերահավատ էին անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարն իրագործելու հնարավորության հարցում: Ինչ վերաբերում է նրանց առաջարկների իրագործմանը, ապա այդ դեպքում մանդատի ժամկետն ավարտվելուց հետո Փոքր Ասիայում տնտեսական և ռազմաքաղաքական անգերազանցելի առաջատար էր լինելու Թուրքիան, որը բնականաբար օգտագործելու էր բոլոր հնարավորությունները՝ կրկին տիրանալու Հայաստանին:

Հ. Քինգի և Չ. Քրեյնի զեկույցը գալիս է սրելու ԱՄՆ դեմոկրատ նախագահ Վ. Վիլսոնի և հանրապետական մեծամասնություն ունեցող Սենատի լարված փոխհարաբերությունները: Սենատը պահանջում էր, որ նախագահը մանդատների հարցում իր քաղաքականությունը հիմնավորեր ռացիոնալ, պրագմատիկ փաստարկումներով, մինչդեռ Վ. Վիլսոնը նախընտրում էր բարոյական փաստարկներն ու արդարացումները: Սենատում և նրա միջազգային հարաբերությունների կոմիտեում հակված էին պաշտպանելու հայկական անկախության գաղափարը՝ Հայաստանի և Կիլիկիայի մանդատն ընդունելու հետևանքի փոխարեն: Դրա վկայությունը 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին Սենատ ներկայացված № 106 բանաձևն էր, որը պատրաստել էին սենատոր, Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի (ՀԱԱԿ) գործադիր մարմնի անդամ, դեմոկրատ Ջ. Շ. Վիլյամսը և միջազգային հարաբերությունների սենատական կոմիտեի նախագահ Հ. Կ. Լոջը⁴³:

42 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 199, 220-221.

43 № 106 բանաձևը նախատեսում էր փաստացի գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության, Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների, Կիլիկիայի, Տրապիզոնի, Պարսկաստանի Ադրբե-

Անտանտի տերությունների կառավարություններն էլ, իրենց հերթին, կասկածում էին, թե Վ. Վիլսոնը ձգտում էր հաստատվել միջերկրածովյան ավազանում Ֆրանսիայի փոխարեն: Այդուհանդերձ, Կիլիկիայի ներառումը ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունների ոլորտ առաջացնում է Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի անբարյացակամությունը: Պատահական չէ, որ ՀՀ ղեկավարության և Փարիզում գործող հայ պատվիրակների հետ հանդիպումների ընթացքում եվրոպացի դիվանագետները չէին թաքցնում, որ ԱՄՆ-ի ցանկությամբ էր Կիլիկիան ընդգրկվել ապագա ՀՀ քարտեզի մեջ: Խուսափելով հայկական տարածքների մանդատի վերաբերյալ հուսադրող կանխատեսումներ անելուց, բայց և չբացատրելով Ֆրանսիայի հրաժարումը Կիլիկիայից, նրանք նաև ձգտում էին պարզել, թե հայերը հնարավոր համարում էին այդ երկրամասի գիշումը մեկ այլ պետության: Միևնույն ժամանակ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Իտալիան հրաժարվում են մասնակցել Թուրքիայում մանդատների ուսումնասիրության միջազգային հանձնաժողովի աշխատանքներին, որն էլ ձևավորվում ու իր առաքելությունն իրականացնում է որպես գուտ ամերիկյան հանձնաժողով: Փարիզի հաշտության վեհաժողովում ևս Հ. Քինգի և Չ. Քրեյսի առաջարկությունները դիվանագիտական քննարկումների առարկա չեն դառնում: Ամերիկյան առաքելության արդյունքները պատասխան չէին տալիս ԱՄՆ նախագահին հուզող բոլոր հարցերին: Ահա թե ինչու է 1919 թ. սեպտեմբերին Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա ուղարկվում ամերիկյան բազմանդամ նոր առաքելություն՝ Վ. Վիլսոնի վստահությունը վայելող գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորությամբ՝ Հայաստանի մանդատին առնչվող հարցերը համակողմանիորեն ուսումնասիրելու և Կոնգրեսին համապատասխան գեկուցագիր ներկայացնելու նպատակով, որը որոշիչ պետք է լիներ Միացյալ և Անկախ հայկական պետության ստեղծմանը վերաբերող հարցերում թե՛ ԱՄՆ-ի, թե՛ նրա դաշնակից պետությունների վերջնական դիրքորոշումը ձևավորելու տեսանկյունից⁴⁴: Եվրոպական պետությունները նպատակահարմար չեն համարում ներկայացված լինել նաև այս առաքելության կազմում:

Ջ. Հարբորդի առաքելության գեկուցագիրը, որը հոկտեմբերի 16-ին ներկայացվում է պետդեպարտամենտ, այնուհետև՝ Մենատ, բաղկացած էր հետևյալ չորս բաժիններից.

- ա) հայ ժողովրդի պատմությունն ու ներկա վիճակը,
- բ) քաղաքական իրավիճակը և առաջարկներ այն կարգավորելու ուղղությամբ,
- գ) Թուրքիայի և Անդրկովկասի մանդատի հետ կապված պայմաններն ու խնդիրները,
- դ) թեր և դեմ նկատառումները մանդատը ստանձնելու հարցում⁴⁵:

ջան նահանգի հյուսիսային մասի անկախության ճանաչում և անվտանգության ապահովում ընդհուպ ռազմական ուժի կիրառման միջոցով: Դեկտեմբերի 18-ին լարված քննարկումներից հետո ՀԱԱԿ ղեկավարությունը նրա նախագահի գլխավորությամբ հեռագրում է ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին, որ դատապարտում է նախկին Օսմանյան կայսրության մանդատի գաղափարը՝ այն համարելով շահավետ միայն թուրքերի համար: Կոմիտեականները պնդում էին ՀՀ-ն անհապաղ ճանաչելու և նրան տնտեսական ու ռազմական աջակցություն ցույց տալու անհրաժեշտությունը: Ընդ որում՝ «Հայաստան» անվան ներքո նկատի էր առնվում Երևանից մինչև Կիլիկիա ընկած տարածքը՝ ներառյալ ծովերը: Махмуриян Гаяне. *Армения в политике США 1917–1923 гг.*, 292-293:

44 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 174, 178-180.

45 Նույն տեղում, փաստ. № 255, 300-332:

Հաշվի առնելով Կ.Պոլսի, Անատոլիայի, Արևմտյան Հայաստանի և Անդրկովկասի հիմնախնդիրների ընդհանրությունը՝ Ջ. Հարբորդի առաքելության զեկուցագրում առաջարկվում էր այդ տարածքները դնել մեկ պետության՝ ԱՄՆ-ի երկարաժամկետ հովանավորության ներքո՝ դրանց արդյունավետ վերահսկողությունն ապահովելու նպատակով: Շեշտելով Հայաստանի Հանրապետության ցանկությունը, որ ՀՀ-ի, Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի համար սահմանվեր որևէ մեծ տերության միասնական մանդատը, զեկուցագրում կարծիք էին հայտնում, որ այդ մանդատը կարող էր տևել երկար տարիներ, մինչև Սահմանադիր ժողովը մշտական կառավարման վերջնական ձև կորոշեր⁴⁶: Առաքելության իրավական հարցերով փորձագետ, գնդապետ Ջասպեր Բրինթոնն այս առիթով առաջարկում էր «Հայաստան» վարչաքաղաքական միավորի սահմաններում ընդգրկել Հայաստանի Հանրապետությունը և միայն Արևմտյան Հայաստանի երեք վիլայեթները՝ Վանը, Բիթլիսը և Էրզրումը (համանուն քաղաքի հարցը ենթակա էր քննարկման – Լ.Հ.)՝ ելքով դեպի Սև ծով: Նրա համոզմամբ՝ այդ շրջանն ընդգրկելու էր ոչ ավելին, քան Արևմտահայաստանի համար հայերի պահանջած տարածքի կեսը, իսկ դա այնքան քիչ էր՝ բավարարելու համար հայերի ազգային պահանջները, որ, ըստ փորձագետի, «քիչ հավանական էր լինելու» այդպիսի Հայաստանի դեմ նրա հարևանների հակազդեցությունը: Ըստ Ջ. Բրինթոնի՝ թեև իր առաջարկը Հայկական հարցի լուծման նվազագույն տարբերակ էր, այնուամենայնիվ կարող էր բավարարել հայրենիք վերադառնալու, ազգային օջախ ունենալու հայերի պահանջը: Հայաստանի շրջանի ստեղծումը հավանաբար ընդունելի կլիներ նաև թուրքերի համար, որոնց մեծ մասը, բացառությամբ օսմանյան պետության տարածքային ամբողջականության վերականգնում պահանջող թուրք ազգայնականների, հաշտվել էր Հայաստանի վերջնական կորստի գաղափարի հետ և երջանիկ կլիներ Հայկական հարցից ազատվել թուրքերի համար նվազագույն տարածքային կորստով: Ջ. Բրինթոնի համոզմամբ՝ որքան անթույլատրելի էր Հայաստանի ենթարկումը թուրքական կառավարմանը, նույնքան անցանկալի էր նոր ու ընդարձակ սահմաններով անկախ Հայաստանի ստեղծումը և հեռանկարում հնարավոր ռուսաստանյան համադաշնության նրա կլանումը, մանավանդ, որ հայերը կանխատրամադրված են անցնել Ռուսաստանի կողմը⁴⁷:

Զեկուցագրի «Թուրքիայի և Անդրկովկասի մանդատի հետ կապված պայմաններն ու խնդիրները» բաժնում կարևորվում էր մանդատային գոտում ԱՄՆ կառավարության անկաշկանդ գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովումը: Այդ նպատակով բարձրացվում էր Ռումելիայում, Բոսֆորում, Անատոլիայում և Անդրկովկասում տեղակայված օկուպացիոն զորքերի դուրսբերման հարցը՝ բացառությամբ Չնյունիայում գտնվող հինգ հունական դիվիզիաների և սևծովյան բանակի ու Կիլիկիայի անգլիական, ֆրանսիական, իտալական ստորաբաժանումների 50 հազ. զինվորների: Նաև առաջարկվում էր, Կ.Պոլսից բացի, այլ կայանատեղիներ ևս ունենալ ամերիկյան նավերի համար, որոնց թվում նշվում էր Կիլիկիայի Մերսին նավահանգիստը⁴⁸:

46 Նույն տեղում, փաստ. № 255, 311:

47 Նույն տեղում, փաստ. № 250, 289-292:

48 Նույն տեղում, փաստ. № 255, 321, 323:

Ջ. Հարբորդի առաքելության անդամները դեմ էին Օսմանյան կայսրությունից անջատ անկախ հայկական պետության ստեղծմանը այն պատճառով, որ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, որտեղ թուրքերը կոտորել էին ավելի քան մեկ միլիոն հայի, մեծամասնություն էր կազմում մահմեդական բնակչությունը: Ըստ զեկուցագրի՝ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մեկ պետության միասնական մանդատի դեպքում հայերը և թուրքերը կլինեին հարևաններ, ոչ թե՛ հակառակորդներ, որոնց միջև անխուսափելի կլինեին խանդն ու ատելությունը: Առաքելության եզրակացությունը հետևյալն էր. «Հայկական հարցը չի կարող լուծվել Հայաստանում: Այն չի կարող վերջնականապես լուծվել առանց պատասխանելու երկու հարցի.

Ինչ պետք է անել Թուրքիայի հետ,

Ինչ է պատրաստվում անել Ռուսաստանը»⁴⁹:

Նույն միտքն է արտահայտված նաև հոկտեմբերի 16-ին Ջ. Հարբորդի՝ Ռ. Լանսինգին ուղղված հեռագրում, որի հիմնադրույթները հանգում էին հետևյալին. Հայաստանի և Անդրկովկասի մանդատն առանց Անատոլիայի և Կ.Պոլսի ձեռնտու չէ. նախ՝ սպառվելիք ծախսերն այնքան մեծ են, որ արժեզրկում են մանդատը, այնուհետև՝ գործնականորեն անհնար է այդ տարածքում ապահովել օրինականություն, կարգուկանոն, կյանքի և ունեցվածքի անվտանգություն, ապա նաև շեշտվում էր, որ մանդատակիր պետությունը գործնականորեն զրկված էր լինելու իրական իշխանությունից, քանի դեռ թուրքական պետության վերահսկողության ներքո էր գտնվում Կ.Պոլիսը: Այս պայմաններում Ջ. Հարբորդը խիստ կասկածելի էր համարում Հայաստանի և Անդրկովկասի մանդատի վերջնական հաջողությունը⁵⁰, իսկ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ջորջ Նաթանիել Քերզոնը Հայաստանի համար առանձին մանդատ սահմանելու որևէ անհրաժեշտություն չէր տեսնում՝ առաջարկելով այդ պարտականությունը կամ բեռը փոխանցել Ազգերի լիգային⁵¹:

Փաստորեն, ամերիկյան միասնական մանդատի նախագծում նպատակահարմար էր դիտվում Կիլիկիան թուրքերի տիրապետության տակ թողնելը, որի դեպքում անխուսափելի էր լինելու կիլիկիահայերի ցեղասպանության ու երկրամասի հայաթափման մոայլ հեռանկարը: Երևանից մինչև Կիլիկիա ձգվող ընդարձակ տարածքում, որտեղ գլխավորապես ներկա էին Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան՝ իրենց շահերով, որպես ԱՄՆ-ի հուսալի ու ազդեցիկ քաղաքական հենարան դիտարկվում էր թուրք տարրը՝ ամենաստվարը տարածաշրջանում և փորձառուն՝ դեռևս միջնադարից իր պետականության անընդհատության առումով:

Այսպիսով, թեև ամերիկյան միասնական մանդատի գաղափարն ուղղված էր ԱՄՆ-ի ռազմական և նավթային հետաքրքրությունների բավարարմանն ու քողարկված էր առաջադիմական նպատակով՝ նպաստել տարածաշրջանի բոլոր ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական զարգացմանը, նրանց նախապատրաստել

49 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. II, 861.*

50 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State, doc. № 255, 314-315.*

51 Նույն տեղում, փաստ. № 271, 348: Махмуриян, *Армения в политике США*, 362:

անկախության և միմյանց հետ խաղաղ գոյակցության, այնուամենայնիվ նրանում կար թե՛ Հայաստանի անկախության գաղափարի և թե՛ ողջ հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության դեմ ուղղված սպառնալիք. նույնիսկ Կիլիկիան ու Արևմտյան Հայաստանն ամբողջությամբ ամերիկյան միասնական մանդատի սահմաններում ընդգրկելու պարագայում հնարավոր է, որ հետագայում՝ մանդատի ժամկետի ավարտից հետո Թուրքիան ոչ միայն չիրաժարվեր Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայից, այլև, օգտվելով Հայաստանի արևմտյան և արևելյան մասերի միացյալ լինելու իրողությունից, իր ազդեցությունը հաստատեր նաև Արևելյան Հայաստանում: Հարցն այն է, որ Կ.Պոլիսը, սևծովյան նեղուցները, ողջ Անատոլիան, Արևմտյան Հայաստանը և Անդրկովկասը մեկ պետության մանդատի մեջ միավորելն ըստ էության նշանակում էր պահպանել Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, վերացնել Հայաստանն իբրև պատնեշ համաթուրքականության ճանապարհին, ուղղակիորեն նպաստել Թուրքիայի ու Կովկասի մահմեդական և թուրքալեզու ժողովուրդների միջև անմիջական կապի ստեղծմանը, թուրանական պետության ձևավորմանը, պայմաններ ստեղծել, որպեսզի թուրքերը դառնային երկրի գլխավոր տերերը և մանդատի ժամկետի ավարտից հետո շարունակեին հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը⁵²: Պատահական չէ, որ, ըստ Ջ. Հարբորդի առաքելության գեկուցագրի, բազմաթիվ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ պաշտպանում էին Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում մեկ պետության՝ ԱՄՆ-ի մանդատը հաստատելու գաղափարը⁵³: Հետևաբար, հայ ազգային շահերի տեսանկյունից Ջ. Հարբորդի առաքելության նախագիծը ոչ միայն թուրքանպաստ էր, այլև Քինգ-Քրեյնի նախագծի համեմատ ավելի հակահայկական: Ամերիկյան առաքելությունների ուսումնասիրություններում Կիլիկիան կարևորվում էր լոկ ԱՄՆ-ի ֆինանսատնտեսական ու ռազմաքաղաքական շահերի տեսանկյունից և այնքանով, որքանով նրա տարածքով հնարավոր կարող էր լինել երկաթուղային և ծովային ուղիներով միմյանց կապել Մերձավոր Արևելքը, Կովկասն ու Եվրոպան: Ընդ որում՝ Կիլիկիան դիտարկվում էր իբրև սևծովյան նեղուցների մրցակից, որ կայուն քաղաքական իրադրության պարագայում նույնիսկ նախընտրելի էր իր ծովեզրի լայնությամբ և բարձր թողունակությամբ:

Կիլիկիայի հարցը ԱՄՆ պետդեպարտամենտի 1920 թ. փաստաթղթերում

Ըստ ամերիկյան պետդեպարտամենտի վավերագրերի՝ 1920 թ. սկիզբը տազնապալի էր կիլիկիահայերի համար թե՛ Կիլիկիայի հարցի դիվանագիտական քննարկումների և թե՛ երկրամասում տեղի ունեցող դեպքերի առումով: Հունվարի 15-ին ԱՄՆ-ում ՀՀ դեսպան Արմեն Գարոն (Փաստրմաճյան) պետքարտուղարին ուղարկած իր գրությամբ հայտնում էր հայերի անհանգստությունը Փարիզի վեհաժողովում Հայկական

52 Այս մասին տե՛ս Լիլիթ Հովհաննիսյան, «Հայաստանը «Կովկասյան տան» թուրքական և Կ. Պոլիս-Անդրկովկաս միասնական մանդատի ամերիկյան ծրագրերում», *Ժամանակակից քաղաքակրթական գործընթացները և հումանիտար գիտությունների զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում*, գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Հակոբ Հակոբյան և ուրիշներ (Երևան, «Նոյյան Տապան», 2004), 110-125:

53 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 255, 315-316.

հարցի շուտափույթ լուծման և ազգային ակնկալիքների իրականացման հնարավորությունների առնչությամբ՝ կապված եվրոպական պետությունների մտադրության հետ՝ շարունակելու վեհաժողովի աշխատանքներն առանց ամերիկացիների հետագա մասնակցության: Հիշատակելով 1915–1916 թթ. գաղտնի համաձայնագրերը, ըստ որոնց՝ Կիլիկիան Դիարբեքիի, Խարբերդի ու Սեբաստիայի հետ անցել էր ֆրանսիացիներին, դեսպանը նշում էր, որ «անշահախնդիր Ամերիկայի ազդեցիկ միջամտության մեջ» էր հայ ժողովրդի վաստակած իրավունքները պաշտպանելու հեռանկարը: Ա. Գարոն նաև տեղեկացնում էր, որ իր կառավարությունը չի հավակնում Կիլիկիային՝ ԱՄՆ-ին թողնելով երկրամասի իրավական կարգավիճակի և սահմանների վերջնական որոշումը⁵⁴: Սակայն այդ դիրքորոշումն այլևս չէր կարող ունենալ որևէ գործնական նշանակություն, քանի որ ԱՄՆ-ն պատրաստվում էր հեռանալ ակտիվ քաղաքականությունից՝ անցնելով «մեկուսացման»:

Մինչ այդ՝ 1920 թ. հունվարի 19-ին Հինգի խորհրդի⁵⁵ անդամ պետությունները որոշում են փաստացի (դե ֆակտո) ճանաչել Հայաստանի կառավարությունը՝ պայմանով, որ ճանաչումը չէր կանխորոշում հայկական պետության ապագա սահմանների հարցը: Զ. Քերզոնի մեկնաբանությամբ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը նախկին Ռուսական կայսրության մասն է եղել և պատրաստ է Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ միանալու հակաբոլշևիկյան պայքարին: Այդ հանգամանքը պետք էր օգտագործել՝ փաստացի ճանաչելով Հայաստանի կառավարությունը: Ըստ Զ. Քերզոնի՝ հետագայում՝ Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագիրը ստորագրելիս, Հայաստանի ճանաչման փաստը չէր կարող որևէ պարտավորությամբ կաշկանդել դաշնակից պետություններին՝ վերջնականորեն որոշելու Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև պետական սահմանագիծը⁵⁶: Հայաստանի անկախության ճանաչման հարցի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի պաշտոնական դիրքորոշումը ձևակերպվում է 1920 թ. հունվարի 27-ին, երբ պետքարտուղարի պաշտոնակատար Ֆ. Փոլկը Ֆրանսիայում ԱՄՆ դեսպան և Հինգի խորհրդում ամերիկյան պատվիրակության ղեկավար Հյու Քեմպբել Ուոլտչսին հեռագրով հրահանգում է դաշնակից պետությունների Գերագույն խորհրդին հաղորդելու, որ ԱՄՆ-ն համաձայն է վերջինիս որոշմանը Հայաստանի կառավարությունը փաստացի ճանաչելու վերաբերյալ՝ պայմանով, որ դա չէր կանխորոշում հայկական պետության ապագա սահմանների հարցը, և ոչ ավելին: Հեռագրում ընդօծվում էր, որ ԱՄՆ-ն չէր պատրաստվում փաստացի ճանաչել Հայաստանը, քանի դեռ վերջնականորեն որոշված չէր նրա պետական սահմանագիծը Թուրքիայի հետ⁵⁷: Նույն օրը համանման հրահանգ են ստանում նաև Կ. Պոլսում ԱՄՆ

54 Махмуриян, *Армения в политике США*, 335.

55 Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ղեկավար մարմիններից էր՝ բաղկացած ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կառավարությունների ղեկավարներից: Պարտված Գերմանիայի հետ Վերսալի պայմանագրի ստորագրումից հետո զբաղվել է նրան դաշնակից պետությունների հետ հաշտության պայմանագրերի նախապատրաստմամբ:

56 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 291, 375.

57 Նույն տեղում, փաստ. № 295, 380-381:

գերագույն կոմիսար Մարկ Լամբերտ Բրիստոլը և Վ. Հասկելը⁵⁸: Ներկայացված դիվանագիտական փաստաթղթերը վկայում են, որ Հայկական, այդ թվում և Կիլիկիայի հարցի լուծումն այնուամենայնիվ կախման մեջ էր դրվում դաշնակից պետությունների և Թուրքիայի միջև հաշտության պայմանագրի կնքումից: Դա լուրջ հարված էր ՀՀ արտաքին քաղաքականության արևմտամետ ուղղությանը, քանի որ նվազում էին Կիլիկիան ապագա հայկական անկախ պետության սահմաններում ընդգրկելու հայերի հույսերը: Այդ մասին իր մտահոգությունն է արտահայտում Հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար Պ. Նուբարը՝ 1920 թ. փետրվարի 18-ին նախագահ Վ. Վիլսոնին ուղարկված հուշագրում նշելով, որ փարիզյան Գլխավոր խորհուրդն ըստ էության մտադիր է Կիլիկիան թողնել օսմանյան տիրապետության տակ, քանի որ այդ երկրամասում Ֆրանսիային հետաքրքրում են միայն իր տնտեսական իրավունքներն ու արտոնությունները: Նա նաև ընդգծում էր, որ Կիլիկիայի ամերիկյան մանդատին կարող էր փոխարինել դրան համարժեք ֆրանսիական իշխանությունը՝ երկրամասը Թուրքիայից ամբողջությամբ անջատելով հանդերձ: Փետրվարի 21-ին ԱՄՆ նախագահին համանման գրություն է ուղարկում նաև Ա. Գարոն⁵⁹: ԱՄՆ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում ևս ժամանակ առ ժամանակ բարձրաձայնվում էր մտահոգություն Հայաստանի ամենաբարեբեր հատվածը՝ Կիլիկիան, Ֆրանսիային զիջելու առնչությամբ⁶⁰: Ֆրանսիական կառավարությունն էլ, իր հերթին, Վաշինգտոնում Ֆրանսիայի դեսպանի միջոցով ձգտում էր հավաստիացումներ կորզել ԱՄՆ կառավարությունից, թե «արդյոք մտադիր է Միացյալ Նահանգների կառավարությունը հրաժարվել Արևելյան գործերում ունեցած իր հետաքրքրություններից, ... թե՛ ընդհակառակը ... նախատեսում է ... պահանջել ազդեցության, գործողության և պատասխանատվության իր բաժինը խաղաղության վերջնական և ռազմական վերականգնման գործում»⁶¹: Մինչույն ժամանակ Կիլիկիայի շուրջ օղակը գնալով սեղմվում էր: Բրիտանացիները, որ Փարիզի վեհաժողովում բացահայտ հայտարարել էին, թե նյութական ու մարդկային ռեսուրսներ չունեն զինաթափելու թուրքերին և ապահովելու Կիլիկիայի անվտանգությունն ու խաղաղ զարգացումը, օգտվելով ամերիկացիների բացակայությունից, աստիճանաբար նեղացնում էին հայկական ապագա պետության սահմանները և՛ Կիլիկիայում, և՛ Խարբերդում, և՛ Էրզրումում, և՛ սևծովյան հատվածում⁶²: Ջ. Քերզոնն այդ գործելակերպը բացատրում էր նրանով, որ Փարիզի վեհաժողովում թուրքերի համար «զգայուն» հարցերի վերաբերյալ ցանկացած կտրուկ որոշում կամ արմատական լուծում կարող էր առաջ բերել վերջիններիս դիմադրությունը: Նա կողմնակից էր Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքումն արագացնելուն, թեև վստահ չէր, որ այդ պայմանագիրը վերջնականորեն կխաղաղեցներ Մերձավոր Արևելքը և մի քանի ամիս անց չէր հանգեցնի տարածաշրջանում իրադրության էլ ավելի սրման: Ըստ Ջ. Քերզոնի՝ հաստատ էր միայն այն, որ ԱՄՆ-ն պիտի հրա-

58 Նույն տեղում, փաստ. № 296, 382:

59 Նույն տեղում, 340-341:

60 Նույն տեղում, 353:

61 Նույն տեղում, 354:

62 Махмуриян, *Армения в политике США*, 362.

Ժարվեր Կիլիկիայի մանդատից հոգուտ Ֆրանսիայի⁶³: Փաստորեն իրենց արդարացի իրավունքները պաշտպանելու համար պայքարում հայերը մնացել էին միայնակ: Նրանց միակ հույսը հայկական զինուժն էր: Քեմալականները պատրաստվում էին ձախողել Թուրքիային պարտադրվելիք հաշտության պայմանագիրը: Որևէ ազդեցիկ պետություն չէր երաշխավորում հայ ժողովրդի անվտանգությունը ՀՀ-ում, նրան միացվելիք արևմտահայկական տարածքներում և Կիլիկիայում, ավելին՝ նրանց առաջարկվում էր մոռանալ Կիլիկիայի մասին:

Այս իրադրությունը նպաստավոր էր քեմալականների համար, որոնք մտադիր էին առաջին իսկ հնարավորության դեպքում հայաթափել Կիլիկիան: Արդեն փետրվարի 13-ին Չմյուռնիայում ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսը հաղորդում էր Կիլիկիայում քեմալականների լայնամասշտաբ հարձակման, երկրամասից ֆրանսիական զորքի դուրսմղման, ինչպես նաև Չեյթունում, Ֆոնուզում, Ֆընտըճագում և հարակից գյուղերում հավաքված հայ փախստականների ահռելի մարդկային կորուստների մասին⁶⁴: Թուրքերի փետրվարյան հարձակումը հերոսաբար ետ է մղվում Այնթապում՝ չնայած նրա ճանապարհների շրջափակմանը, տեղի հայերի դեմ ցեղասպանական գործողություններին, որոնց նաև զոհ է դառնում մի քանի ամերիկացի միսիոներ⁶⁵:

Այս դեպքերին զուգահեռ՝ 1920 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնում դաշնակից տերությունների դեսպանների, ապա ապրիլի 19-26-ին Սան Ռեմոյում (Իտալիա) տերությունների Գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովներում 1917-1919 թթ. դաշնակից տերությունների դիվանագիտական քննարկումներով համաձայնեցված իրավաքաղաքական սկզբունքների հիման վրա վերջնականապես մշակվում է Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Ապրիլի 23-ին ԱՄՆ կառավարությունը փաստացի ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետությունը⁶⁶: Դրանից անմիջապես հետո Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովը հավանություն է տալիս Միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը՝ Թուրքիայի հետ նրա սահմանների, մասնավորապես Էրզրումն ու Տրապիզոնը Միացյալ Հայաստանի սահմաններում ընդգրկելու հարցը շարունակելով կապել ԱՄՆ-ի՝ Հայաստանի մանդատը և հայ-թուրքական սահմանագծման իրավարարությունը ստանձնելու խնդիրների հետ, որոնց քննարկմանն ամերիկյան կողմը, ելնելով իր կառավարության որդեգրած քաղաքական նոր դիրքորոշումից, չէր մասնակցել: Նման առաջարկով ապրիլի 26-ին Գերագույն խորհուրդը Սան Ռեմոյից դիմում է ԱՄՆ կառավարությանը և նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ նկատի ունենալով այդ պետության շահերն ու հետաքրքրություններն Արևելյան, մասնավորապես Հայաստանի հարցում⁶⁷: Մինևույն ժամանակ, եվրոպական դիվանագետները հավելվում են, որ ԱՄՆ կառավարությանը հետաքրքրող Կիլիկիան դուրս էր թողնվելու

63 Նույն տեղում:

64 Նույն տեղում, 305:

65 Նույն տեղում, 307:

66 Նույն տեղում, փաստ. № 304, 389:

67 *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1920. In 3 vols., vol. III* (Washington, D. C.: US Government Printing Office, 1936), 770; *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 306, 391-396.

ամերիկյան մանդատային գոտուց: Դա անընդունելի համարող Հայաստանի անկախության և օգնության Ֆիլադելֆիայի կոմիտեն մայիսի 5-ին հանդես է գալիս ԱՄՆ նախագահին ուղղված «Ամերիկյան և Հայաստանը» խորագրով հայտարարությամբ: Նրանում առաջարկվում էր ճանաչել «հայկական կառավարությունը, որի լիազորությունները տարածվում են վեց վիլայեթների թուրքական Հայաստանի վրա՝ ներառյալ Տրապիզոնի նահանգը, համանուն նավահանգիստը և Կիլիկիա նահանգը... Մերսին ծովային նավահանգստով»⁶⁸: Նույն օրերին Կիլիկիայի իրավական կարգավիճակի հարցը քննարկվում էր հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, և դրանց արդյունքները դիվանագիտական խողովակներով հասցվում էին Վաշինգտոն: Հայերի համար ընդունելի երկու տարբերակներից մեկը Կիլիկիայում Ֆրանսիայի մանդատի հաստատումն էր, մյուսը՝ երկրամասի ներառումը ամերիկյան միասնական մանդատի սահմաններում⁶⁹: Սակայն 1920 թ. մայիսի 17-ին պետքարտուղար Բ. Քոլբիի՝ դեսպան Հ. Ք. Ուոլեսիին ուղղված հեռագրից պարզ է դառնում, որ նախագահ Վ. Վիլսոնը պաշտոնապես համաձայն էր Գերագույն խորհրդի որոշումների հիման վրա, այսինքն՝ առանց Կիլիկիայի, ստանձնել Հայաստանի սահմանները որոշող իրավաբարի առաքելությունը⁷⁰:

Վաշինգտոնի ազգային արխիվում պահպանվում են վավերագրեր, որոնցում նկարագրված են, վերոնշյալ դիվանագիտական իրադարձություններին զուգահեռ, 1920 թ. Կիլիկիայում տեղի ունեցող ողբերգական իրադարձությունները: Մայիսի 30-ին Անկարայի թուրք-ֆրանսիական զինադադարի ստորագրումից հետո, որի հիման վրա՝ ֆրանսիական զորքը թողնում է Միսը և տեղափոխվում Ադանա, քեմալականների գործողություններն ավելի սանձարձակ են դառնում. քաղաքում հայերին արգելվում էր բացել խանութները, արվարձաններում և մերձակա գյուղերում մշակել հողատարածությունները: Հաճախակի էին մահմեդականներն առևանգում հայերին, Մարաշում վտանգված էր 5 հազ. հայ փախստականի կյանքը: 1920 թ. սեպտեմբերի 21-22-ին քեմալականները նոր հարձակում են սկսում կիլիկիահայերի դեմ, որի ընթացքում նաև դրսևորվում է Սևրի պայմանագրի կնքումից հետո Ֆրանսիայի հակահայկական կեցվածքը: 1920 թ. նոյեմբերի 11-ին Զմյուռնիայում գտնվող արքեպիսկոպոս Մուշեղ Սերոբյանը ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին հասցեագրած նամակում վկայում էր, որ ֆրանսիացիները նպատակադրվել էին ցրել կիլիկիահայերի իշխանության մարմինը Ադանայում՝ Ազգային միությունը, նաև զինաթափել կապիտան Ջոն Շիլմանյանի ինքնապաշտպանական ջոկատը, 140 հազ. կիլիկիահայի էվակուացնել Ալեքսանդրետ, Բեյրութ, Զմյուռնիա, Կ.Պոլիս կամ Երևան: Արքեպիսկոպոսը նշում էր, որ Կիլիկիայում դրությունը սկսել էր բարդանալ դեռևս 1919 թ. հոկտեմբերից, երբ հայերին արգելել էին զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով ու բռնագաղթեցրել Մերսին, Տարսոն, Ադանա, իսկ հայկական անշարժ և շարժական գույքին տի-

68 Հայտարարության հեղինակը Հայկ Յարդումյանն էր: Հայտարարությունը նաև ստորագրել էին Ու. Զ. Սմիթը, Ֆ. Լ. Վալդոն և Ֆ. Փ. Փաուերը: Махмурия, *Армения в политике США*, 373:

69 Նույն տեղում, 363, 380-381, 385:

70 *Armenia in Documents of the U. S. Department of State*, doc. № 308, 397-398.

բացել էին մահմեդականները⁷¹: Իսկ ԱՄՆ-ում ապաստանած հայ փախստական Մանասե Սևակի վկայությամբ՝ քեմալականների պաշարած Հաճըն քաղաքը զրկված էր պարենից, իսկ հայերի ինքնակազմակերպման, առավել ևս ինքնապաշտպանության բոլոր փորձերը թշնամին կանխում էր: Ավելին՝ ֆրանսիացի սպաները ևս զբաղված էին հայերի թալանով: Նրանք և իտալացիները գործարքի մեջ էին քեմալականների հետ. զենք էին վաճառում նրանց և հայերից կողոպտված հարստություններից ստանում իրենց բաժինը⁷²: Գ. Մախմուրյանի իրավացի գնահատմամբ՝ ֆրանսիացիների պահվածքը բացատրվում էր նրանով, որ Դամասկոսը գրավելուց հետո Ֆրանսիայի կառավարությունն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Սիրիայում և Լիբանանում, որտեղ ծրագրված էր միասնական մանդատի ստեղծում: Այս պայմաններում Կիլիկիան լռելյայն հանձնվում էր թուրքերին՝ երկրամասում ֆրանսիական տնտեսական արտոնությունների պահպանման դիմաց⁷³:

ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի փաստաթղթերը վկայում են, որ ԱՄՆ-ն բնավ շահագրգռված չէր Կիլիկիայի մանդատով և չէր պատրաստվում գործնական քայլեր ձեռնարկել կամ ստանձնել որևէ միջազգային-իրավական պարտավորություն կիլիկիահայերի անվտանգության ապահովման ուղղությամբ: Դա բացատրվում էր ոչ միայն Կ.Պոլիս – Անատոլիա – Արևմտյան Հայաստան – Անդրկովկաս միասնական մանդատից բխող անխուսափելի ֆինանսատնտեսական ու ռազմաքաղաքական դժվարություններով, ԱՄՆ-ի և նրա եվրոպական դաշնակիցների սուր հակասություններով, այլև դրանց համատեքստում երկրի նախագահ Վ. Վիլսոնի ու Կոնգրեսի տարածայնություններով: Այդ պայմաններում Վ. Վիլսոնն իրեն աջակցող պաշտոնյաների հետ ուղղակի անգոր էր իրագործելու Կիլիկիայի մանդատի վերաբերյալ իր տված խոստումները՝ առաջնորդվելով բացառապես մարդասիրության վեհ գաղափարներով:

Ամերիկյան դիվանագիտական փաստաթղթերը նաև վկայում են, որ դաշնակից տերությունները ևս գործնականորեն շահագրգռված չէին լուծելու Կիլիկիայի ու նրա հայ բնակչության անվտանգության ապահովման խնդիրը: Ըստ 1920 թ. Սևրի պայմանագրի՝ Կիլիկիայի մանդատը տրվում է Ֆրանսիային՝ հիմք ընդունելով 1916 թ. Մայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնագիրը: Դա երկրամասը քեմալական Թուրքիային վերադարձնելու սկիզբն էր: Ֆրանսիան, ձգտելով այդ պետությունից ստանալ իր պետական պարտքը, 1921 թ. Անկարայի ֆրանս-թուրքական պայմանագրով՝ Կիլիկիան վերադարձնում է Թուրքիային՝ դառնալով երկրամասի հայաթափման և կիլիկիահայերի նոր ցեղասպանության հանցակիցը:

Հայ ժողովուրդն ապրում է հերթական ողբերգությունը, բայց արդյո՞ք քաղում է պատմության հերթական և մեր օրերում ևս խիստ արդիական դասն այն մասին, որ աշխարհի ազդեցիկ պետությունների համար մարդասիրական հայտարարությունները լոկ իրենց իրական նպատակներն ու հավակնությունները քողարկելուն ուղղված դիվանագիտական հնարք են, և որ ազգային պետություն ու պետականություն կերտելու տեսանկյունից առաջնային պետք է լինի նախևառաջ սեփական մարդկային,

71 Махмуриян, *Армения в политике США*, 450.

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում:

նագմական, տնտեսական, հումքային, ֆինանսական և այլ հնարավորությունների ու կարողությունների սթափ գնահատումը:

Այսպիսով, 1919–1920 թթ. ԱՄՆ պետդեպարտամենտի փաստաթղթերը սկզբնաղբյուրային կարևոր արժեք ունեն: Դրանք բացահայտում են Կիլիկիայի հարցում ԱՄՆ-ի քաղաքականության աստիճանական փոփոխությունը եվրոպական դաշնակից պետությունների դիվանագիտական ճնշման ներքո, ներկայացնում են երկրամասի տնտեսական և նագմաքաղաքական կարևորությունը մեծ տերությունների մերձավորարևելյան ծրագրերում՝ ամբողջացնելով Կիլիկիայի ու կիլիկիահայերի պատմությունը նոր, ուշագրավ փաստերով:

CILICIA IN THE DOCUMENTS OF THE U.S. STATE DEPARTMENT IN 1919–1920

Lilit Hr. Hovhannisyan

Institute of History of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The diplomatic documents from the U.S. Department of State stored at the National Archives of the USA in Washington and Republic of Armenia in Yerevan, which were officially published in volumes by the U.S. Government yet in 1931-1947, contain remarkable material on Cilicia. They throw light upon the negotiations between the leaders of the United States, Great Britain, France, Italy and delegations representing those countries at the 1919-1920 Paris International Peace Conference on political status and borders of Cilicia, establishment of a mandate for it, withdrawal of British troops from the region, occupation of Cilicia and Syria by French troops. The documents of the State Department reveal the contradictions between the Great Powers on the above-mentioned issues, describe their interests in the region. Records for the meetings of the Council of Ten of February 4, Council of Four of March 20, May 14, 21, 31 and Council of Five of July 18, August 25, 1919 are valuable from this point of view.

The “Scheme for settlement in the Turkish Empire” of May 21, 1919, reflects the position of the Prime Minister of Great Britain D. Lloyd George on Cilicia. The U.S. President W. Wilson's approaches concerning Cilicia are reflected in reports of the U.S. Commissioners in Turkey C. Crane and H. King of August 28, 1919, and the chief of the military mission to Armenia General J. Harbord of October 16, 1919. The difficulty of the Turkish border demarcation through Cilicia is presented in a note issued by the Allied Supreme Council on April 26, 1920, to U.S. Secretary of State B. Colby.

The U.S. State Department diplomatic documents confirm that the Allies were practically not interested in resolving the issue of ensuring the security of Cilicia and its Armenian population. Based on the 1916 Sykes-Picot Anglo-French secret agreement, the 1920 Treaty of Sèvres provided for the transference of the mandate of Cilicia to France. It became the beginning of handing over the land to the Kemalist Turkey. Thus France, seeking to receive its state debt from Turkey, became an accomplice to the new genocide of Cilicia Armenians.

Key words: Adana vilayet, Ottoman Empire, Paris International Peace Conference, Council of Ten, Council of Four, mandate, United and Independent Armenia, Woodrow Wilson, Sykes-Picot Agreement, Treaty of Sèvres, Armenian Genocide.

КИЛИКИЯ В ДОКУМЕНТАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО
ДЕПАРТАМЕНТА США В 1919–1920 ГГ.

Лилит Гр. Оганисян

Институт истории Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

Дипломатические документы Государственного департамента США, хранящиеся в Национальных архивах США в Вашингтоне и Республики Армения в Ереване и официально изданные в томах правительством США еще в 1931-1947 гг., содержат примечательный материал о Киликии. Они проливают свет на переговоры, состоявшиеся на Парижской международной мирной конференции в 1919-1920 гг. между руководителями и делегациями США, Великобритании, Франции, Италии о политическом статусе и границах Киликии, определении для нее мандата, выводе британских войск из региона, оккупации Киликии и Сирии французскими войсками. В документах Госдепартамента раскрываются противоречия между великими державами по вышеуказанным вопросам, описываются их интересы в регионе. С этой точки зрения особенно ценны протоколы заседаний Совета Десяти от 4 февраля, Совета Четырех от 20 марта, 14, 21, 31 мая и Совета Пяти от 18 июля, 25 августа 1919 года.

“Схема урегулирования в Турецкой империи” от 21 мая 1919 г. отражает позицию премьер-министра Великобритании Д. Ллойд Джорджа по Киликии, а подходы президента США В. Вильсона в отношении Киликии отражены в докладах уполномоченных США в Турции Ч. Крейна и Г. Кинга от 28 августа 1919 г. и начальника военной миссии в Армению генерала Дж. Харборда от 16 октября 1919 г. Сложность демаркации турецкой границы через Киликию представлена в ноте Верховного совета Союзников от 26 апреля 1920 г. госсекретарю США Б. Колби.

Дипломатические документы Госдепартамента США подтверждают, что Союзники практически не были заинтересованы в решении вопроса обеспечения безопасности Киликии и ее армянского населения. На основании англо-французского секретного соглашения Сайкс-Пико 1916 года Севрский договор 1920 года предусматривал передачу мандата Киликии Франции. Это стало началом передачи региона Кемалистской Турции. Таким образом, стремясь получить свой государственный долг от Турции, Франция стала соучастницей нового геноцида киликийских армян.

Ключевые слова: вилайет Адана, Оттоманская империя, Парижская мирная международная конференция, Совет Десяти, Совет Четырех, мандат, Объединенная и Независимая Армения, Вудро Вильсон, соглашение Сайкс-Пико, Севрский договор, Геноцид армян.

REFERENCES

Galoyan, Galust. *Հայաստանը և մեծ պետությունները 1917–1923 թթ.* [Armenia and the Great Powers, 1917-1923]. Yerevan: Gitut'yun, 1999;

Hovhannisyan, Lilit'. «Հայաստանը «Կովկասյան տան» թուրքական և Կ.Պոլիս–Անդրկովկաս միասնական մանդատի ամերիկյան ծրագրերում», *Ժամանակակից քաղաքականության գործընթացները և հումանիտար գիտությունների զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում*, գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածու [“Armenia in the Programs of Turkish ‘Caucasian Home’ and American United Mandate for

Constantinople – Transcaucasia” in *The Modern Civilizational Processes and the Development Problems of Humanities in Armenia. Collection of scientific session materials*]. Yerevan: Noyan Tapan, 2004, 110-125;

Makhmourian, Gayane. «Հայաստանն ու Հայկական հարցը ԱՄՆ-ի 1917–1918 թթ. քաղաքականության ոլորտում», *Առաջին աշխարհամարտը և հայ ժողովուրդը (պատմություն և արդիական խնդիրներ)*, միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու [“Armenia and Armenian Question in the U.S. Policy of 1917–1918” in *The First World War and the Armenians (History and Actual Problems), Collection of Papers of the International Conference*]. Yerevan: NAS RA Institute of History, 2015, 164-169.

Makhmourian, Gayane. *Армения в политике США 1917–1923 гг.* [Armenia in the U. S. politics of 1917-1923]. Yerevan: NAS RA Institute of History, 2018.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Լիլիթ Հր. Հովհաննիսյան, պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի և ԵՊՀ դասախոս:

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ու պատմագրության հիմնահարցերը:

Էլ. հասցեներ՝ lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am;
l_hovhannisyan@ysu.am

Lilit Hr. Hovhannisyan, PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of History of the Armenian Question and Armenian Genocide at the Institute of History of National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, historian, lecturer at the International Scientific-Educational Center of National Academy of Sciences of Armenia and YSU.

Scientific interests: the main issues of history and historiography of the Armenian Question and Genocide of Armenians.

E-mail: lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am; l_hovhannisyan@ysu.am

Лилит Гр. Оганисян, канд. ист. наук, доцент, старший научный сотрудник отдела истории Армянского вопроса и Геноцида армян Института истории Национальной академии наук Республики Армения, историк, лектор в ЕГУ и Международном научно-образовательном центре Национальной академии наук Республики Армения.

Научные интересы: вопросы истории и историографии Армянского вопроса и Геноцида армян.

Эл. почта: lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am;
l_hovhannisyan@ysu.am